

ELŐSZÓ

„...a 11. osztályos diákjaim abba is belefeszültek, hogy végig kellett olvasniuk Az ember tragédiáját, egy 150 oldalas, XIX. századi nyelvezetű, verses formájú drámát.”

(Kovács Kálmán, gimnáziumi magyartanár, 2023)

A Madách-rejtély

Másfél évszázada újra és újra leírták, kimondták a sejtető fogalmat: rejtély. Először 1861. október végén hangozhatott el a szó, amikor a Kisfaludy Társaság ülésén Arany János első ízben olvasott fel részleteket a Tragédia kéziratából.

Arany meg is írta Sztregovára a sikert. „Ultima 8bris felolvastam a tragédia 4 első jelenetét a Kisfaludy társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengeri hogyan kiáltott fel – csupán a localis szépségeknél is – ez gyönyörű, igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is.”

Ki ez a költő? Miért nem hallottunk eddig róla? A kérdés azért is jogos volt, mert Arany nem mondta meg a szerző nevét, hiszen erre kérte őt Madách, s egy ideig valóban titoknak tűnt Pesten a mű szerzője. De titok sohasem maradhat rejtve, s így egy hónap múlva már ismert lett Madách Imre neve is. Salamon Ferenc pedig 1862. január 15-én Az Ország Tükre című lapban – elsőként írva rövid értékelést a megjelent Tragédiáról – így fogalmaz: „Íróját, mint országgyűlési szónokot ismeri az egész magyar közönség múlt nyáron tartott eszmedús beszédéből: de Madách Imre képviselőben senki sem gyanítá költőt, minőnek művében ismereti magát... ki szerény elvonultságban tanult, tapasztalt, eszmélt és gondolkozott, mielőtt íróvá lett volna.”

Valójában az utolsó sor, ha figyelmesen olvasták s meg is értették volna, eltörölhetette volna a rejtély homályosságát, hiszen

e négy szóban benne van a mű megszületésének magyarázata: *tanult, tapasztalt, eszmélt, gondolkozott.*

De nem ez történt, a kortársak számára a kérdés most már az volt: hogyan tudta egy, a fővárostól távoli, falusi magányában élő magyar nemes ezt a filozófiával, bölcselettel gazdag remekművet megírni? És hol vannak eddig megjelent művei? Ki olvasta azokat? S amikor kiderült, hogy Madácht senki nem ismeri mint alkotót, még nagyobb lett a lelkesedés és a bámulat. (Ugyan ki emlékezett az 1840-ben megjelent vékony, pár példányos *Lantvirágok* című verseskötetére? Senki.)

Vagyis mind a mai napig (köszönhetően az internet elszabadulásának) értetlenkedők százai kérdezik újra és újra: ki ez a Madách Imre? Ha magyar nemes, akkor ő is amolyan Pató Pál úr lehetett? Ült a sztregovai kastély tornácán, pipázott, s nézte a birtokon robotoló jobbágyokat? Honnan a tudása? Ilyen nagy művet hogy lehet minden korábbi szellemi teljesítmény és tudományos felkészülés nélkül létrehozni? Hát még ha tudnák, hogy a Tragédiában több száz olyan név, esemény, fogalom, kifejezés stb. szerepel, amelynek ismerete egy rendkívüli műveltséggel, olvasottsággal, tudással bíró magyar alkotót takar.

Ma már azonban ismerjük ennek a rejtélynek a megfejtését, ámbár nem győzzük eleget hangsúlyozni, hogy itt semmilyen titokról nincs szó. A Madách család a korabeli Nógrád megyei nemesi famíliák közül is kiemelkedett műveltségében, tudásában és a szellemi alkotások iránti vonzódásában. Nem kell az időben messzire menni, elég hivatkoznunk Madách Sándorra, a költő nagyapjára, a tudós ügyvédre, szenvedélyes olvasóra, aki értő könyvgyűjtő volt, a családi könyvtár megalapozója. Vagy az édesapára, idősebb Madách Imrére, aki viszont a közéleti sikertelenségét ellensúlyozta olvasottságával, a kortárs jogi, filozófiai, közgazgatási szakirodalom beszerzésével, beleértve a magyar szépirodalmat is. Ilyen családi háttérrel könnyű, mondhatjuk, de tegyük hozzá: mindez egyet jelentett a tudomány és az irodalom megbecsülésének generációkon átívelő igényességével.

Madácht is így nevelték: megértették vele, hogy csak a tudás, a tudományok ismerete, a műveltség viheti előre az embert. Ez az élet értelmes megélésének egyedüli módja. Ehhez kell a nyelv-

tudás, a zene és a szépművészetek ismerete és gyakorlása, az olvasottság, a könyvek folyamatos forgatása, kellene az utazások Európában, a kapcsolat a magyar szellemi élet kiválóságaival, akik éljenek bár Nógrádban, de e tekintetben jó társak lehetnek. S mindehhez a pesti egyetemi évek, a baráti társaságok, a színházba és koncertekre járás, hazatérve pedig a modern új gondolatok. A liberális ifjú a reformnemzedéknek is egyenlő súlyú tagja lett politikai felkészültségben. És a „felkészülés” évtizedeit lehet még folytatni: a házasság, 1848–49, a bukás, a börtön, a családi tragédiák – és a folyamatos alkotómunka az alsósztrégovai dolgozószobában, az ún. „oroszlánbarlangban”.

S ez csak a rejtély problémájának egyik megközelítése. A másik maga a Mű, amelyet a megjelenéstől kezdve számos értelmezés, vita követett. Szász Károllyal és Erdélyi Jánossal kezdődik a sor, majd következett Palágyi Menyhért, Tolnai Vilmos, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Sőtér István, Kántor Lajos, Hubay Miklós, Horváth Károly, Kerényi Ferenc – s ez így tart mindmáig. Egyszerűen nincs kor s nincs nemzedék, amelyet ne szólítana meg a Tragédia, s ne készítené a mélysege továbbgondolásra.

Ehhez a gondolatkörhöz csatlakozik ez a könyv is. Hogy feltárja a Tragédia tartalmi sokrétűségét. A 373 szócikk önmagáért beszél. Vallástörténet, világtörténeti események és személyek, filozófiai tézisek, tudománytörténeti, művészettörténeti fogalmak, korszerű ismeretek kimeríthetetlen tárháza a gyűjtemény. Ez persze csak a felszín, a megismerést segítő kifejezések sora, a Mű maga az olvasás által válik komplex élménnyé. Első vagy sokadik olvasása után fel sem tűnik, milyen műveltségi alapokon nyugszik az egész. Az majd csak a tanulás vagy az egyik legfontosabb megismerési hajtóerő, a kíváncsiság alapján kezd kiderülni.

A könyv műfaja hasonlít a TINTA Könyvkiadónál a közelmúltban megjelent Jókai-enciklopédiáéra. (Vannak európai irodalmi mintái is, mint pl. Skóciában a Burns-enciklopédia.) Vagyis több mint jegyzet, kísérő megjegyzés. Olvasmányos megfogalmazása a Tragédia mindazon kifejezéseinek, amelyek szükségesek a titkok feltárásához, a megértés folyamatához. De önmagában is szórakoztató olvasmány, amely nem nélkülözi a segédkönyv szerepét sem. Hiszen a középiskolában a tanulás és a tanári magya-

rázat során is segítség lehet, de később, újraolvasva segíthet eljutni az értelmezés további szintjeire. Hiszen ez a Tragédia egyik legnagyobb varázsa: minden életkorban újabb gondolatok és ismeretek nyílnak ki benne, amelyek magyarázatához készült ez a segédlet. Innen lehet aztán továbblépni, újabb munkákat, összegzéseket, értelmezéseket keresni a Tragédiához.

Magyarázatok

A korábbi évtizedekben is megjelentek olyan Tragédia-kiadások, amelyekben a szerkesztők, sajtó alá rendezők a főszöveghez magyarázatokat, megjegyzéseket fűztek. Ezek általában rövid, egy-két szavas vagy egyszavas tárgyi magyarázatok voltak, amelyek csak a legfontosabb információkat tartalmazták, s közel sem ölelték fel a Tragédia valamennyi magyarázatra váró szövegrészét.

Ezeket nem szabad összekevernünk azokkal a kiadói megjegyzésekkel, amelyek a mű keletkezésére vagy megjelenésére vonatkoznak. Ilyen például a madáchi életmű első nagy kiadása, a Gyulai Pál szerkesztette *Madách Imre összes művei* (1880) három kötetben. De a címével ellentétben ez nem tekinthető teljesnek sem, hiszen első összegzésként korántsem volt képes minden lehetséges forrást felkutatni, és jegyzeteket sem tartalmazott.

Ennél már teljesebb a Halász Gábor szerkesztette, 1942-es kiadású *Madách Imre összes művei*, amelyekhez már gazdag jegyzetanyag járult, de ezek sem tárgyi magyarázatok, hanem kézirat- és kiadástörténeti megjegyzések, illetve a megfelelő helyeken egyes személyek életrajzi adatai is olvashatók.

Az első jegyzetelt kiadás Alexander Bernát munkája: *Az ember tragédiája* (jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátta, Bp., 1921). Ez a mű negyedik kiadása, az első kiadás 1900-ban jelent meg, de ez tükrözi legjobban a sajtó alá rendező szándékát. A Tragédia színeinek közlésénél, ahol szükséges (vagyis mindenhol), lapalji jegyzeteket közöl, amelyek részben tárgyi utalások, részben pár szavas értelmezési megjegyzések. Minden színhez több szempontú kísérő magyarázatot ír. A magyarázatban a szín tartalmát foglalja össze, majd a szín jelentését tárja fel, végül a „szín forrá-

sait, történeti jellegét, drámai menetét” szándékozik feltüntetni. Alexander Bernát megjegyzése szerint az így szerkesztett kiadást „a szakemberek jóakarattal fogadták és tanártársaim az iskolában szívesen használták”.

Tolnai Vilmosnak a Madách-centenáriumra megjelent Tragédia-kötete már alcímében jelzi: „első kritikai szövegkiadás”, s valóban, hiteles, pontos és tárgyí jegyzetekben gazdag munka. Kiadásához felhasználta a Tragédia első és második kiadását (ez volt az alapvető szövege), s persze magát a kéziratot is, hogy követni tudjuk a végleges változat kialakulásának folyamatát. A műfaj sajátosságai miatt Tolnai elsősorban a szövegkritikai változatokra figyel, tárgyí megjegyzéseinek jóval kisebb a száma, de mind fontos és pontos. Igaz, hogy a kötet technikai adottságából adódóan (kis formátum) kevés helye volt ezek közléséhez.

Kardeván Károly középiskolai tanár és irodalomtörténész is volt. Sokágú munkásságában fontos helyet kapott Madách életművének elemzése, értékelése, világirodalmi párhuzamainak vizsgálata. Az ember tragédiájának jegyzetelt és magyarázatos kiadása 1935-ben jelent meg, majd több kiadást megért. Az 1948-as kiadáshoz Kardeván odaírta, hogy bővített kiadás. Ő is, mint Alexander Bernát, az egyes színek mögé magyarázatokat illesztett, amelyek a szín értelmezését szolgálták, külön is kiemelve bizonyos fontos kérdéseket, amelyek szerinte magyarázatra szorulnak. A lapalji jegyzetekben pedig tárgyí magyarázatokat találunk – ezek szintén rövid értelmezések az adott szó, fogalom, esemény stb. kapcsán –, de többségükben az adott eseményeket értelmezi, magyarázza röviden.

A legújabb korszak jelentős és magyarázatos kiadásainál elsőként Kerényi Ferenc neve említendő, akinek életművében kiemelkedő jelentőségű Madách értelmezésén túl a Tragédia szövegű kiadásának szerkesztése. Horváth Károllyal közösen 1989-ben adták ki *Madách Imre válogatott műveit*, amelyben a Tragédia és a Mózes mellett versek és levelek is szerepeltek. A szövegkiadást gazdag jegyzetanyag kísérte, benne minden fontos adat, amely e művek értelmezéséhez szükséges.

Ezt követően látott napvilágot a kimondottan diákoknak szánt Matúra klasszikusok sorozatban a Tragédia szövege (2003), amely-

ben ismételten jegyzeteket is lehetett találni az adott szövegrészek mellett, a kötet szerkesztési gyakorlatának megfelelően, együttesen az értelmezés kérdéseivel.

Mindezeket úgy is tekinthetjük, mint egy folyamatos műhelymunka lépcsőfokait, hiszen 2005-ben megjelent a Tragédia máig legteljesebb kritikai kiadása. Ebben gyakorlatilag minden összegződik, amit a korábbi évtizedekben feltártak. Most az ún. szintikus kiadás keretén belül négy „szövegállapotot” mutat be: a kéziratot, a kéziratot Madách és Arany javításával, az első kiadás és a második kiadás szövegét, s végül mindezek alapján „a megállapított kritikai szöveget”. Ez tekinthető minden további kiadás vagy színházi előadás alapjának. S mivel kritikai kiadásról van szó, rendkívül gazdag apparátus kíséri a főszöveget, amelyben minden szerepel, amit tudunk a Tragédia keletkezéséről, kiadásáról, fogadtatásáról, utóéletéről. Ezenkívül egy minden korábbinál nagyobb terjedelmű, tárgyi magyarázatokat tartalmazó fejezet is helyet kapott a kiadványban, itt a fogalmi értelmezéseken kívül minden fontos információ megtalálható az adott szövegrészekről.

Mindezek figyelembevételével és felhasználásával készült tehát ez a könyv, amely az eddigiektől eltérően „enciklopédikus” megfogalmazásban tárgyalja a Tragédia általunk bemutatásra kerülő 373 fogalmát.

Már a kézirat lezárása után, 2023 nyarán jelent meg Nadasdy Ádám „átírásában” a Tragédia szövege, amelyben bőséges lapalji, de rövid jegyzetanyagot, szómagyarázatot is ad. Ezt már nem tudtuk figyelembe venni.

A szócikkek természetesen nem egyforma terjedelműek, hiszen pl. a régies magyar szóalakok értelmezéséhez olykor elég egy mondat, de általában az adott fogalom kívánta terjedelem a meghatározó.